

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА УКРАЇНА

УДК 94(100)054.65=161.2:070«1916/1917»

Срібняк І.В., Голоско С.М.

«ПОДАТИ ТОВАРИШАМ ДРІБКУ ДУШЕВНОЇ РОЗРАДИ І ЗАБУТТЯ ПРО ВЛАСНУ НЕДОЛЮ»: ТАБОРОВА ГАЗЕТА ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ «ВІЛЬНЕ СЛОВО» (ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ, НІМЕЧЧИНА) У 1916-1917 рр.

У статті відтворено історію видання органу таборової громади полонених вояків-українців у Зальцведель «Вільне слово» у 1916-1917 рр., яка регулярно інформувала таборян про події в світі та Україні, висвітлювала ситуацію на фронтах Першої світової війни, публікувала інформацію про новини громадського і культурного життя на окупованих українських землях. Газеті вдавалось суттєво впливати на формування національної свідомості полонених, своїми матеріалами вона зуміла виховати тисячі свідомих українців у таборі Зальцведель. Також «Вільне слово» ефективно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. За порівняно короткий час свого існування таборовий часопис полонених українців у Зальцведелі перетворився на авторитетне українське зарубіжне видання, яке в умовах війни та подальших революційних потрясінь в Німеччині несло слово підтримки та розради для таборян, вселяючи в їх душі надії на повернення додому, викуюючи в них віру в державне самоствердження України та доводячи полоненим необхідність її збройного захисту перед навалою більшовицької Росії.

Ключові слова: газета, часопис, полонені вояки-українці, табір, Зальцведель, «Вільне слово», Німеччина.

Матеріали таборових газет, що видавались у таборах полонених вояків-українців у Німеччині в часі Першої світової війни, є важливим і цінним джерелом з діяльності та повсякдення таборян. Їх вивчення дає змогу дослідити основні етапи формування та розвитку українських таборових громад, проникнути в глибини психології полонених, а також відтворити «атмосферу» повсякдення мешканців таборів, їх настрої та сподівання. Не буде перебільшенням стверджувати, що матеріали таборової преси є самоцінними, бо вони дозволять дослідникові реконструювати майже всі сторони життя полонених українців, доповнюючи значною мірою свідчення архівних документів. Значення періодики зростає в тому випадку, коли інші джерела «мовчать» або перебувають у малодоступних закордонних сховищах. У цьому зв'язку актуалізується потреба введення матеріалів таборової преси до наукового обігу та їх широкого використання.

Нині вже є аксіоматичним твердження про те, що періодика була і залишається універсальним джерелом для відтворення майже всіх історичних

подій нового й новітнього часу. Відтак визначення її внеску до формування джерельної бази наукового пізнання минулого лишається важливим завданням сучасного джерелознавства. Воно передбачає, з одного боку, комплексне висвітлення процесів становлення, формування та розвитку періодики як єдиної, цілісної системи, а з іншого, – викликає необхідність історико-джерелознавчого аналізу окремих її складових. Конкретизуючи це положення, слід зазначити, що для сучасного дослідника важливими завданнями є, по-перше, наукова розробка синтетичної історії преси та, по-друге, проведення детального аналізу функціонування її окремих видань, визначення їхньої цінності як історичних джерел.

Відтак завданням даної статті є відтворення процесу становлення та розвитку видавничої секції (пізніше – Товариства) у таборі полонених українців Зальцведель (Німеччина), заходами членів якої було започатковано видання таборового часопису «Вільне слово».

Початок науковому опрацюванню було покладено О. Сидоренком, який став укладачем анотованого бібліографічного покажчика таборової преси в часі Першої світової війни, в якому містились короткі дані про вказаний часопис [1]. Наступного року вийшла друком його оглядова стаття з цієї тематики [2, с. 207-210], і одночасно – розвідка львівського дослідника І. Крупського [3, с. 341-352]. Паралельно з цим почала розроблятися історія окремих таборів полонених вояків-українців у Німеччині доби Першої світової війни, і в контексті цієї проблематики тривав процес нагромадження фактологічної інформації про обставини функціонування часопису «Вільне слово» у Зальцведелі [4, с. 139-151; 5, с. 291-297; 6, с. 114-119].

Підсумковий характер мала публікація Н. Сидоренко авторської монографії, в якій на основі опрацювання широкого кола архівних джерел були проаналізовані основні віхи редакційно-видавничої історії таборових видань полонених українців, розглянуто їх тематичне наповнення, а також визначено вплив таборової преси на формування національної свідомості таборян, зокрема згадуваної газети [7].

Монографічне дослідження О.І. Савченка з історії української зарубіжної преси [8] також містило інформацію про таборову періодику полонених українців у Німеччині (у т.ч. й про «Вільне слово»), проте уважне вивчення його науково-довідкового апарату дозволяє припустити, що посилання його автора на деякі документи архівів були «творчо» запозичені О.І.Савченком з книги «Полонені та інтерновані українці в Австро-Угорщині та Німеччині». У цьому зокрема переконає дивний збіг з формою написання І. Срібняком посилання № 32 «ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.41, 42, 122-131» [6, с.235] (порівняй з конструкцією О. Савченка в посиланні № 147: «ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.41, 42, арк.122-131» [8, с.177]). І якщо в першому випадку було наведено перелік номерів архівних справ, то О.І. Савченко певно вирішив його «уточнити», додавши сюди ще й «аркуші». На користь того, що

О.І. Савченко не працював з цими документами свідчить й відсутність його дослідницької справи в ЦДАВО України. Але це не завадило йому стверджувати в анотації до своєї книги, що остання була написана «на основі широкої джерельної бази».

Дана тематика не втратила своєї актуальності й сьогодні, свідченням чому стала поява кількох публікацій, підготовлених співробітниками Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [9, с. 192-197; 10, с. 356-368]. Особливу увагу при цьому було звернуто на їх тематичну насиченість, що у свою чергу актуалізувало їх джерельний потенціал як у відтворенні видавничої історії таборових газет, так і у справі реконструкції повсякдення таборян та особливостей функціонування таборів полонених українців.

У цьому відношенні високу джерельну вартість становить опублікована на шпальтах «Вільного слова» стаття П. Павленка [11], яка містила значний масив змістовної інформації про різні аспекти діяльності видавничого товариства, силами членів якого й видавалась газета «Вільне слово». Збагати джерельне підґрунтя для вивчення таборової преси уможлиблює «цифровізація» окремих чисел цієї таборової газети, що відбувається заходами співробітників Центрального державного архіву зарубіжної україніки [12].

Проте і нині таборовий часопис Зальцведеля «Вільне слово» не є вивченим достатньою мірою, а його матеріали все ще чекають на свого дослідника. Створення синтетичної картини його функціонування передбачає залучення усього комплексу джерел, і насамперед тих, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), і зокрема – у фонді № 4418, де й відклалась документація видавничого товариства табору Зальцведель.

***

У жовтні 1915 р. Берлінська центральна Союзу визволення України (голова – О. Скоропис-Йолтуховський) розпочала підготовку до українізації табору полонених вояків-українців зі складу царської армії у таборі Зальцведель. Біля витоків національно-виховної й культурно-освітньої роботи у цьому таборі стояв гурток відряджених до цього табору інтелігентів – членів таборового Просвітнього відділу СВУ (у різний час до його складу входили такі відомі українські науковці та культурні діячі як О. Семенів, П. Бендзя, І. Мороз, Р. Смаль-Стоцький, З. Кузеля, Є. Турула, Б. Лепкий, В. Сімович, В. Левицький, П. Чикаленко та ін.) та свідомих українців з числа таборян, які об'єднались у «Національно-Просвітньому Гурткові» (НПГ).

Початки їх діяльності були позначені величезними труднощами – пригадуючи пізніше цей перший і найтяжчий період діяльності гуртка, дописувач таборового видання П. Павленко зазначав: «Люди темні, скалічені, обдурені, не знаючи нічого про українську справу, не розуміли хто їх приятель, а хто ворог, і тому тих людей, що несли їм слово правди й науки, жертвуючи своїм власним щастям і здоров'ям, вони прийняли за своїх ворогів» [13].

Полонені вважали їх за «німецьких агентів», і всіляко перешкоджали проведенню культурно-освітньої роботи в таборі [14].

У цій ситуації справі національного освідомлення полонених українців могло суттєво допомогти заснування таборової газети, зі шпальт якої український актив табору промовляв би до загалу таборян. Рішення про започаткування видання часопису було ухвалено 11 лютого 1916 р. на спільному засіданні членів нещодавно створеного редакційного комітету та представників інших таборових організацій. Майбутня газета була покликана інформувати полонених про найважливіші світові події, новини таборового життя та ситуацію на фронтах Першої світової війни. На цьому ж засіданні було затверджено статут щойно заснованої видавничої (пресової або редакційної) секції НПП, яка мала завданням практично реалізувати справу заснування й видання таборової газети. Також було обрано управу секції у складі голови, його заступника, писаря, скарбника і адміністратора, створено редакційну колегію на чолі з членом Просвітнього відділу П. Карманським (заходами якого газета, власне, й з'явилася, і який вів її до сьомого числа) [1, с. 10].

Через тимчасову відсутність у типографії друкарського верстату та українських шрифтів для складання текстів, було вирішено видавати часопис лише два рази на місяць. Для полегшення зв'язку з майбутніми читачами та дописувачами на редакційному бараку члени пресової секції встановили скриньку, в якій полонені мали можливість залишати свої листи. На другому засіданні пресової секції і редколегії, крім обговорення матеріалів, що надійшли до редакції, була вирішена справа з назвою часопису. На думку полонених – назва «Вільне Слово» найвлучніше характеризувала майбутній зміст статей полонених, які редакція планувала приміщувати на сторінках газети [15].

Перше число двотижневика полонених українців «Вільне Слово» з'явилося 1 березня 1916 р. і містило на титульній сторінці заклик: «Товариші! Говоріть і пишійте все і всюди по українськи, бо це ганьба соромитись і легковажити матірню мову! Вчащайте усі на науку рідної історії і письменства, бо кожна шануюча себе людина повинна знати свою минувшину і духове надбання своїх батьків». У статті «Від Редакції» було визначено основні завдання часопису, який своїми матеріалами мав дати полоненим «дрібку [...] душевної розради і забуття про власну недолю» та найцікавіші відомості.

Крім того, на його шпальтах планувалось уміщувати «найцікавіщі відомості зі світа і родини також і інші думки на громадянські питання» аби плекати у полонених «свідомість горожанських та національних прав», і в такий спосіб позбутися «намулу несвідомості, байдужності та заляканості, яким замулили нашу душу віки неволі в путях чиновництва, солдатчини і громадянської нужди». Завершував це звернення палкий заклик: «Зробім нашу часопись душею цілого нашого табору, щирою товаришкою і розрадою кожного, кого доля чи недоля завела в отсю огорожу» [16, с. 1].

Під час тиражування перших двох чисел газети виникли непередбачувані труднощі, коли у таборовій друкарні зіпсувався верстат. Тоді на допомогу редакції прийшла німецька комендатура, завдяки сприянню якої майже весь наклад перших двох чисел газети було видруковано в міській типографії Зальцведеля (наклад першого числа склав 2000 примірників, другого – 2500). Такі обсяги тиражування дозволяли надсилати частину його накладу до інших українських таборів у Німеччині й Австро-Угорщині [13].

Попри досить енергійну протидію газеті з боку окремих полонених-чорносотенців, «Вільне Слово» почало розповсюджуватися у таборі та активно поширюватися в робітничих командах, які отримували його безоплатно. Намагаючись донести українське слово до полонених українців, які працювали далеко поза табором, видавнича секція НПП зверталась до них з проханням підтримати газету добровільними датками, які допомогли би покрити видатки на друк. При цьому редакція обіцяла уміщувати на шпальтах газети назви тих робітничих команд, які відгукнулись би на цей заклик та організували збірку коштів серед полонених. Дуже важливим було й те, що вже починаючи з середини березня 1916 р. всім полоненим, хто публікував у газеті свої матеріали (як прозу, так і поетичні твори), виплачувались авторські гонорари. Для активнішого залучення таборян до справи видання всіх бажаючих запрошували на засідання видавничої секції з можливістю участі в обговоренні їх матеріалів [17, с. 6].

Згадуючи перший період діяльності видавничої секції П. Павленко писав: «Друкарська машина ще не була влаштована; то на початку роботи зіпсувалася; не було потрібного шрифту; друкарі [...] української мови добре не розуміли, в українських виданнях ніколи не робили й тому при складанні робили багато помилок; ніхто із членів секції, крім одного редактора, не був знайомий із редакторською і видавничою справою; не було коректорів і тому самому редакторові приходилося правити всю коректуру [...]. Не було потрібного числа сталих дописувачів, які б надсилали матеріал до часопису» [15].

Члени видавничої секції крім справ, пов'язаних виключно з виданням часопису, були задіяні й в інших таборових інституціях. Редактор видання часто був змушений відвідувати всі таборові організації, збираючи різні інформації про їх діяльність [18]. Багато сил відбирало полагодження різних адміністративних справ. Через відсутність у таборі спеціального приміщення для продажу газет, їх необхідно було розносити до кожному бараку. «Але робити це також було трудно, бо через чорносотенців, які тоді ще були в силі, не тільки по бараках [...] а й по майдану небезпечно було ходити [...]. Були випадки, що газетяра били, забирали у нього касу, а часописи рвали» [13].

Такий стан справ тимчасово гальмував справу розповсюдження таборового часопису, проте був не в змозі її припинити. Енергійна праця розповсюджувачів спричинилася до поступового збільшення обсягу продажу газети у таборі. З 10 квітня 1916 р. газета почала виходити тричі на місяць, а вартість її

примірника становила лише два пфеніги, що робило видання доступним для переважної більшості полонених. З цієї нагоди редакція часопису висловила надію, що «з огляду на низьку ціну «Вільне Слово» знайдеться в руках кожного, хто не хоче бездушно валятися гнилою колодою по таборі» [19, с. 7].

У цей час редакції додавала сил та енергії та обставина, що полонені почали надсилати перші свої пожертви для підтримки свого таборового видання. Так, зокрема, полонений М. Рудик і його колеги, що знаходились поза табором у складі однієї з робітничих команд, надіслали 2,60 марок німецьких (м.н.), за десять днів таборовий часопис повідомив про надходження ще 7,76 м.н. [20, с. 7; 21, с. 4].

Нового імпульсу робота з поширення часопису набула після влаштування на таборовому майдані в кінці травня 1916 р. книжково-газетного кіоску та організації продажу газет під час концертів і вистав у «Народному Домі». Збільшенню обсягів продажу «Вільного слова» сприяло й те, що до окремих її чисел безкоштовно долучались інші українські газети (у т.ч. «Діло» та «Українське Слово»). Це також привчало таборян читати не тільки таборовий часопис, а й інші українські видання.

Всі ці здобутки «Вільного слова» дозволили її редколегії наголосити на поважному внеску газети у формування національної ідентичності полонених у Зальцведелі та поза його межами. У редакційній статті з нагоди виходу 100-го числа газети було слушно зазначено, що «завдяки «Вільному Слово» мали змогу більш-менш освідомитися кількадесят тисяч полонених українців, як іншою дорогою так освідомитися не змогли б. Освідомилося багато людей і інших націй, а також своєю працею ми звернули на себе увагу громадянства всього культурного світа» [22].

У травні 1916 р. редактором «Вільного Слова» та управителем табової друкарні став Зенон Кузеля, який також був призначений головою Просвітнього відділу СВУ. 19 травня на засіданні видавничої секції (яка тоді ж була перейменована у редакційну), до статуту організації були внесені зміни й доповнення, зокрема – створено раду секції (як її виконавчий орган), і контрольну комісію у складі трьох чоловік. Було також прийняте рішення обирати редактора з числа полонених терміном на шість тижнів, аби дати можливість більшості членів секції пройти стажування на цій посаді. Після цих змін З. Кузеля продовжував залишатися представником Просвітнього відділу в складі редакції [23, арк.4-6].

Стараннями членів редакційної секції та З. Кузелі «Вільне слово» змінює періодичність свого виходу в світ – якщо у березні 1916 р. вона з'явилася двічі на місяць, то вже починаючи з 1 квітня і до 28 травня – тричі (1, 10 і 20 день місяця), потім (до 19 серпня) функціонувала як щотижневик, і нарешті починала видаватися двічі на тиждень. Досить промовистими є й обсяг реалізованих та безкоштовно розповсюджених у табором та поза його межами накладів газети: з 1 березня і до кінця травня 1916 р. тільки у таборі було

реалізовано близько 3000 примірників «Вільного Слова», а також – 3500 примірників інших українських видань («Вістник СВУ», «Розсвіт», «Розвага», «Українське Слово»), понад 400 примірників різних брошур і книжок на загальну суму 617,31 м.н.[13].

З серпня 1916 р. наклад газети становив 3000 примірників, з яких 350 примірників надсилалося до Централі СВУ в Німеччині, 1300 – до трьох українських і трьох змішаних таборів полонених царської армії у Німеччині й Австро-Угорщині, 350 – до п'яти великих робітничих команд і ще 800 примірників – до 600 невеликих команд з табору Зальцведель (у розрахунку один примірник на повний десяток полонених). У випадку меншої чисельності робітничої команди повинна була здійснюватися передплата. Успішно провадився й продаж часопису в таборі – пересічно 200 примірників кожного числа, при чому за весь час існування табору тут було реалізовано 12 тис. примірників «Вільного Слова». З 1 березня і до кінця 1916 р. було надруковано 157 тис. примірників часопису [24].

Це дозволяє зробити висновок, що попри досить складні умови таборового повсякдення, часопис поширював свій вплив не тільки на полонених українців власне Зальцведеля, але й на мешканців інших таборів на теренах Німеччини й Австро-Угорщини. Але насамперед газета орієнтувалась на «зальцведельців» – тому на її шпальтах досить часто уміщувались листи полонених до редакції. «Вільне слово» неодмінно повідомляло про надіслання таборянами грошових внесків для підтримки видавничої діяльності у таборі. Так, зокрема, у серпні 1916 р. полонений українець, прізвище якого було приховане під криптонімом «Т.В.М.», дякував редакції та аби «стерти сором із своїх очей» надсилав їй свій скромний грошовий внесок (1,50 м.н.). Цей та інші випадки підтримки газети полоненими дозволили редакції зробити висновок про розуміння таборянами ваги «рідного слова, яке промовляє прямо до серця й розважає тугу на чужій чужині» [25, с. 8].

На газетних шпальтах знаходилось і місце для посмертних згадок: після того, як 16 серпня 1916 р. пішов з життя активний діяч українського таборової громади капітан царської армії Федір Сугак (він виконував обов'язки члена Просвітнього відділу СВУ, був сотником Запорізької січі, секретарем Головної ради табору та членом національної секції) редакція «Вільного Слова» умістила про нього скромний некролог [26, с. 8]. Для померлого було розпочато збір коштів (зібрано 37,69 м.н.), які рішенням національної секції були передані до фонду учнів українських гімназій [27, с. 6].

Восени 1916 р. при редакційній секції була створена палітурна майстерня, яка здійснювала опрацювання всіх книжок з таборової бібліотеки і виконувала приватні замовлення полонених. Тоді ж з членів секції було утворено видавничу комісію, завданням якої було видання популярних книжок і брошур для полонених. Заходами комісії, зокрема, було видано брошуру «Голос пробудженого українця» (її наклад склав 3000 примірників). Одночасно

видавнича комісія створила редакційну бібліотеку (113 книжок), організувала передплату 30 періодичних видань. 10 жовтня 1916 р. при редакційній секції було створено «Гурток студіювання української мови», члени якого мали сприяти поширенню української мови у таборі [28]. 17 листопада редакційна секція заснувала «Фонд українського шкільництва», який почав збирати кошти шляхом добровільних пожертв на розвиток початкових шкіл в Україні. На кінець 1916 р. на рахунку фонду зберігалось 183,34 м.н.

Редакція провадила жваве листування з таборянами, намагалася оперативно висвітлювати всі головніші події політичного життя в Україні й Росії, підносила наболілі питання таборового побуту й перебування полонених у складі робітничих команд. У свою чергу і полонені поступово почали частіше звертатися до редакції, розповідаючи про свої болючі проблеми та додаючи до листів частину свого мізерного заробітку на підтримку розвитку видавничої справи в таборі [29, арк.32-35]. У цьому зв'язку досить показовим є той факт, що до кінця 1916 р. редакція отримала близько 500 рукописів статей про життя і побут полонених. Зміст всіх матеріалів регулярно (двічі на тиждень) обговорювався на редакційній колегії, кожен член якої відповідав за свою рубрику. Після обговорення всі статті зберігалися у редакційному архіві.

Заходами редакції часопису було проведено кілька опитувань (анкет) полонених, що перебували у зальцведельському таборі та на робітничих командах. Полоненим пропонувалося відповісти на цілу низку питань, які торкалися широкого кола різних аспектів життя й побуту таборян [29, арк.32-35]. Аналіз анкет часопису «Вільне Слово» свідчить про те, що редакції вдалося встановити досить тісний контакт зі своїми читачами. Автори часопису намагалися якнайширше відобразити не тільки життя полонених, але й сприяли їхньому формуванню як свідомих громадян вільної України. З іншого боку, ця анкета дає історикам важливий матеріал для відтворення «образу» полоненого-українця – про вік, соціальне походження, освітній ценз, приналежність до політичної партії чи кооперативних організацій, загальний культурний рівень тощо.

Перегляд 35 анкет, що зберігаються у фонді зальцведельського табору, дає підстави для таких узагальнень: більшість полонених табору до війни займалися хліборобством, закінчили початкову школу. Середній вік полонених – 30-35 років. До війни політикою цікавилися мало, книжки читали рідко. З українськими часописами вперше познайомилися в таборах завдяки просвітній діяльності СВУ. У Зальцведелі найпопулярнішими часописами були «Вільне Слово» та «Вістник СВУ», однак полонені виказували інтерес до окремих випусків «Громадської Думки», «Розваги» та «Розсвіту». Газети вони читали регулярно, у переважній більшості повністю їх прочитуючи, починаючи з передовиці. Найбільше їх цікавили події політичного життя в Росії та Україні, ситуація на фронті, а також таборове життя [29, арк.1-35]. Виходячи з матеріалів анкети можна стверджувати, що полонені на загал високо оцінювали

просвітницьку діяльність таборових часописів, з яких вони «багато дечого почерпнули доброго» [29, арк.2, 5].

На початку січня 1917 р. редакційна секція української таборової організації була реорганізована у Видавниче товариство імені П. Куліша на чолі з управою. При товаристві діяв редакційний комітет у складі 8 осіб, що безпосередньо відповідав за підготовку до друку кожного числа часопису. Нагляд за належною витратою коштів здійснювала ревізійна комісія [30]. Нарешті, спеціальна рада координувала роботу всіх осередків Видавничого товариства [31, арк.1-15]. До складу товариства увійшло 40 таборян (переважно – вчителі, селяни й робітники). До друкарського персоналу належали три складачі текстів, машиніст і його помічник. Друкарню було переведено на електричне живлення (до цього четверо таборян змушені були власноручно крутити маховик друкарського верстата). З початком 1917 р. було збільшено формат часопису [32].

Заходами управи товариства у жовтні 1917 р. для таборян були організовані триденні курси з журналістики, що склалися з теоретичної (історія преси, обов'язки журналіста, авторські права, кореспонденти й дописувачі) та практичної (способи набору часописів, зразки шрифтів) частин [33]. Крім того, завдяки допомозі німецької комендатури табору, слухачі курсів (25 осіб) відвідали друкарню німецької газети «Salzwedeler Wochenblatt», де вони мали нагоду ознайомитися з роботою великих друкарських машин та різними способами складання текстів [34].

Тиражування газети «Вільне слово» як таборового видання продовжувалось до літа 1918 р., після чого її статус набув підвищення – вона стала видаватись та поширюватись вже для всіх полонених українців, які перебували на теренах Німеччині в очікуванні своєї репатріації додому. Ще за півроку часопис став органом Військово-санітарної місії УНР для справ полонених у Німеччині – і вже у новій якості продовжував орієнтуватись на задоволення інформаційних потреб усього загалу полонених вояків-українців у цій країні.

Весь цей час газета гідно виконувала свою місію та оперативно інформувала полонених про події у світі та Україні, ситуацію на фронтах Першої світової війни, приміщувала інформацію про новини громадського і культурного життя на окупованих українських землях. Очевидно, що все це робилось в умовах попередньої перевірки поданих до друку матеріалів німецькою воєнною цензурою, що накладало свій відбиток на її змістовне наповнення. Але попри це «Вільне слово» – знаходило можливості проторувати шляхи до сердець полонених вояків-українців, пропонуючи їм власні оригінальні матеріали.

Газеті вдавалось суттєво впливати на формування національної свідомості полонених, своїми матеріалами вона зуміла виховати тисячі свідомих українців у таборі Зальцведель. Також «Вільне слово» дуже успішно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. Усвідомлення

важливості такого зв'язку загалом полонених обумовлювало надходження до редакції газети сотень листів, а також грошових внесків полонених українців на потреби розвитку «Вільного слова».

За порівняно короткий час свого існування таборовий часопис полонених українців у Зальцведелі перетворився на авторитетне українське зарубіжне видання, яке в умовах війни та подальших революційних потрясінь у Німеччині несло слово підтримки та розради для таборян, вселяючи в їх душі надії на повернення додому, виковуючи в них віру в державне самоствердження України та необхідність її збройного захисту перед навалою більшовицької Росії. Відтак роль і значення «Вільного слова» виходили далеко поза межі табору, а обстоювані його редакцією державотворчі гасла суттєво причинились до піднесення українського національного руху.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Звернення редакції часопису «Вільне слово» до читачів

Останніми довелось нам бути... Коли по других таборах вже здавна пішла всестороння праця, починаючи від курсів грамоти, а кінчаючи на лекціях з усякого висшого знання, починаючи від простих кустарних робіт, а кінчаючи на виробках з обсягу справжнього мистецтва, починаючи від літографованих летучих листків, а кінчаючи на гарних печатаних часописах – то в нашому таборі усе те покищо задачі будуччини. Наш табор ледви зароджується твориться; щоднини прибувають нові партії товаришів, заповняючи собою приготовані бараки; щоднини наша громада збільшуєсь, росте.

Але тепер, коли ся громада доходить до десятка з половиною тисяч, годі нам дождити далі: пора і нашому таборови виявити усі здібності, що дримають серед нас, приспані злиднями і невмілістю користуватись ними, пора і нашому таборови зачати сю роботу, яка кипить по других таборах.

Попри всяку другу роботу, якій може жертвувати свої сили кожний з товаришів полонених, наш гурток приступає також до видавання нашої таборової часописи.

Ціль часописи така: перш усього нам хотіло б ся подати товаришам дрібку сеї душевної розради і забуття про власну недолу, яку найдуть товариші вчитуючися у стрічки нашої часописи. А відтак хотіло б ся нам подавати попри найцікавіші відомості зі світа і родини (Батьківщини – *авт.*) також і інші думки на громадянські питання, щоби плекати у собі свідомість горожанських і національних прав, а через те стрясати з себе цей намул несвідомості, байдужності і заляканости, яким замулили нашу душу віки неволі в путах чиновництва солдатчини і громадянської нужди.

А вкінці цілю нашою є понукувати (спонукати – *авт.*) вас, товаришів, до списування своїх думок, віршом чи звичайно, і в сей спосіб заставляти вас до цікавлення загальними, громадянськими справами, робити з вас суспільні одиниці і підготовляти вас до такої ролі на будуче. – Не один з вас, товариші,

уміє сказати розумне слово, кинути розумну думку, дати добру пораду. Чому ж би йому не робити цього письмом, щоби його думками могли користуватись не одиниці, а десятки й сотки людей?

Учімся жити громадянським життям, перестаньмо висиджувати по кутах і забавлятися тільки пустими розговорами – а виходім перед громаду, виповідаймо сміливо наші думки, які можуть дати пораду загалові; виповідаймо їх на вічах і письмом!

Наша часопись отверта для усіх і радо дасть приміщення для слова кожного товариша. Міститемо попри поважні статті по суспільні, громадянські теми, всякі дописи про життя в полоні, про переживання на війні, вірші і оповідання, новини з нашого табору тощо.

Даватимемо також радо відповіді і пояснення на всякі запити, які можна слати на нашу адресу.

А щоби часопись відповідала вимогам і потребам товаришів полонених, ми радо почуємо пораду і бажанне кожного, як часопись редагувати що і як у ній писати, що читачів може найбільш цікавити. І тому просимо товаришів присилати свої думки і бажання на письмі редакції часописи.

Перед бібліотекою буде приміщений редакційний ящик і до нього просимо вкидати всякі письма з поданням свого імени, або видуманого імени або прямо н[оме]ру.

Очевидно Редакція збереже тайну, хто є автором якого твору, як автор сего забажає.

Зачинаємо наше діло, навязуючи до першої різдвяної проби (йдеться про видання в таборі різдвяної одноднівки – *авт.*) з сим, щоби повести його вже без упину і після наших найкращих бажань і змагань.

Зі свого боку зробимо усе, що буде в нашій змозі, а від вас, товариші, дожидаємо щирої прихильности і підмоги. Бо тільки спільними силами зможемо діло повести як слід.

Отже, не гайся ніхто працювати для великого діла! Зробім нашу часопись душею цілого нашого табору, щирою товаришкою і розрадою кожного, кого доля чи недоля завела в отсю огорожу.

І зрозуміймо, що Редакція кермуєся при її видаванню тільки щирою волею і прихильністю до цілої громади.

Вперед!

Редакція

Вільне слово. – Зальцведель, 1916. – 1 березня. – Ч. 1. – С. 1 (наводиться зі збереженням мови оригіналу).

**Додаток 2. Анкета редакції часопису «Вільне слово», адресована
полоненим українцям табору Зальцведель (Німеччина)**

Шановні товариші Читачі!

Пристаючи до цієї анкети редакція «Вільного Слова» серед інших причин, що спонукали її до роблення анкети, має на меті довідатись, як читачі взагалі дивляться на нашу часопись, довідатись, яку користь читачам принесло наше друковане слово й як ту користь розуміють читачі. З Ваших відповідей редакція зможе собі уявити все те, що вона зробила над освітленням як української справи, так і самих полонених. Тому просимо неодмінно одповісти на ці запити, й одповідати якнайскорше. Писати відповідь треба проти кожного запиту, а коли б не хватило місця, то й на обороті цього паперу.

1. Якої Ви народности (Українець, Москаль, Поляк, Жид і т.д.)?
2. З якої місцевости (губернія, повіт)?
3. Чим займалися дома?
4. Скільки Вам літ?
5. Які Ви покінчили школи?
6. Коли не ходили до школи, то де виучилися грамоти?
7. Чи читали Ви дома або в солдатах часописи й книжки взагалі?
8. Чи читали Ви ще до війни українські часописи й книжки?
9. Які українські чи російські часописи читали до війни?
10. Чи належали Ви до якої-небудь політичної партії? А коли належали, то до якої?
11. Чи належали Ви до якої професійної спілки або кооперативного товариства?
12. Як довго вже в полоні?
13. В яких таборах перебували й до якого табору зараз належите?
14. Чи зараз Ви у таборі живете, чи на робітничій команді?
15. Як довго жили в таборі й як довго на робітничій команді?
16. Які Ви зараз читаєте українські таборів часописи й чи давно їх читаєте?
17. Крім таборових, які ще часописи читаєте?
18. Яка з таборових часописей Вам більше подобається? («Розвага», «Громадська Думка», «Розсвіт» чи «Вільне Слово»?)
19. Відколи читаєте «Вільне Слово» й чи постійно його читаєте?
20. Від чого Ви починаєте читати часопись? (Чи з передовиці, з громадської статті, з відділу «Українське життя», світові події й т.д.). Взагалі про що перше всього починаєте читати?
21. Чи погодитесь із напрямом часописі «Вільне Слово»?
22. Чим особливо Вам «Вільне Слово» подобається, а чим ні?
23. Які відділи часописі Вас більше всього цікавлять? Чи таборове життя, чи російське, чи українське життя й т.ін.?
24. Чи подобаються Вам передовиці й статті на громадські теми у «Вільному Слові»?

25. Коли що подобається, то чому, а коли не подобається, то чим?

26. Про що часопись на вашу гадку мало пише й про що треба найбільше писати?

27. Який відділ у часописі, по Вашому, треба розширити, зменшити, викинути, або новий завести?

28. Чи вважаєте потрібним містити у часописі вірші й оповідання?

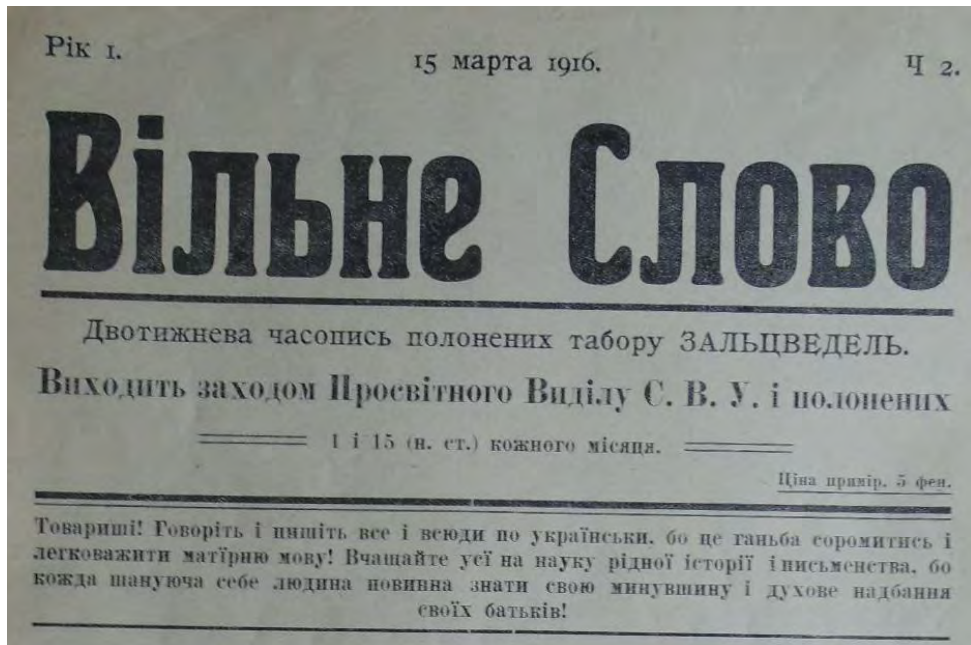
29. Які статті, може пам'ятаєте, зробили на вас і на товаришів Ваших сильно вражіння?

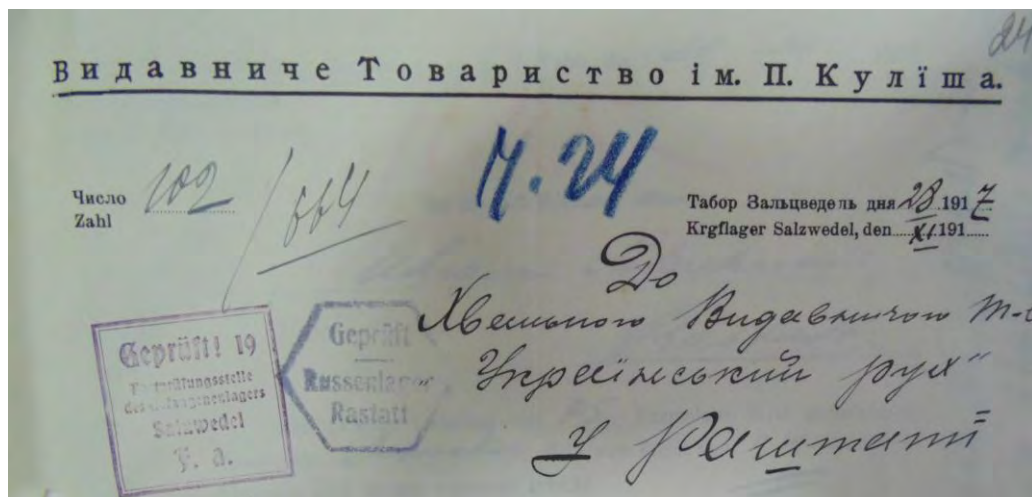
30. Яку користь взагалі принесло Вам і товаришам читання «Вільного Слова»?

31. Скільки людей у Вас на команді читає або слухає читання часописі?

Під відповідями свого імені й прізвища можна й не підписувати.

ЦДАВО України, ф4418, оп.1, спр.135, арк.1.

Список використаних джерел та літератури

1. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1995. – 30 с.
2. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С. 207-210.
3. Крупський І.В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 341-352.

4. Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Київська старовина. – К., 1997. – № 3/4. – С. 139-151.
5. Срібняк І. Видавнича та просвітня діяльність полонених-українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916-1917 рр. // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. в 2-х ч. – К., 1997. – Ч.2. – С. 291-297.
6. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К., 1999. – С. 114-119.
7. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 202 с.
8. Савченко О.І. Українська зарубіжна преса наприкінці XIX – на початку XX ст. – Запоріжжя, 2006. – 183 с.
9. Білименко Л., Залізнюк О. Тематика публікацій на сторінках часопису полонених українців «Вільне слово» (1917–1918) // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 192-197.
10. Залізнюк О., Білименко Л., Швець І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського) // Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. – К., 2016. – Вип. 44. – С. 356-368. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001139>.
11. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель [табір полонених вояків-українців], – 1917. – Ч.12(71), 13(72), 14(73).
12. Романова К. З фондів #ЦДАЗУ: таборові видання військовополонених українців періоду Першої світової війни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://svitua.org/skarbnitsya-spogadiv/item/6472-z-fondiv-tdazu-taborovi-vydannia-viiskovopolonenykh-ukraintsiv-periodu-pershoi-svitovoi-viiny.html>.
13. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель [табір полонених вояків-українців], 1917. – 10 лютого. – Ч. 12 (71).
14. Павленко П. Від редакції // Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 14 листопада. – Ч. 91 (150).
15. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 13 лютого. – Ч. 13 (72).
16. Вільне Слово: двотижнева часопись полонених табору Зальцведель. Виходить заходом Просвітного Виділу С.В.У. і полонених. – Зальцведель, 1916. – 1 березня. – Ч. 1.
17. Вісті з табору // Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 15 березня. – Ч. 2. – С. 6.
18. ЦДАВО України, ф. 4418, оп.1, спр.110, арк.1-8.
19. Зміна у видаванні В[ільного] Слова // Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 10 квітня. – Ч. 4.
20. Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 20 квітня. – Ч. 5. – С. 7.
21. Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 1 травня. – Ч. 6. – С. 4.
22. Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 23 травня. – Ч. 41 (100).
23. ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.4-6.
24. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 17 лютого. – Ч. 14 (73).
25. Вільне Слово. – 1916. – 26 серпня. – Ч. 23. – С. 8.
26. Вільне Слово. – 1916. – 23 серпня. – Ч. 22. – С. 8.
27. Вільне Слово. – 1916. – 4 жовтня. – Ч. 34. – С. 6.
28. Вільне Слово. – 1917. – 10 лютого. – Ч.12(71).
29. ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.135, арк.1-35.
30. Вільне Слово. – 1917. – 3 березня. – Ч. 18 (77).

31. ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.113, арк.1-15.
32. Вільне Слово. – 1917. – 6 жовтня. – Ч. 80 (139).
33. Вільне Слово. – 1917. – 13 жовтня. – Ч. 82 (141).
34. Експурсія членів Видавничого товариства по головній зальцведельській друкарні // Вільне Слово. – 1917. – 17 жовтня. – Ч. 83 (142).

Срибняк І.В., Голоско С.М. «Дать товарищам частичку душевного отдохновения и отвлечь их от невеселых мыслей о своей судьбе»: лагерная газета военнопленных украинцев «Вольное слово»(Зальцведель, Германия) в 1916-1917 гг.

В статье реконструировано историю издания органа лагерной организации военнопленных украинцев в лагере Зальцведель «Вольное слово» в 1916-1917 гг., которая регулярно информировала их о событиях в мире и Украине, освещала ситуацию на фронтах Первой мировой войны, размещала информацию о новостях общественной и культурной жизни на оккупированных украинских землях. Газете удавалось существенно влиять на формирование национального самосознания военнопленных, своими материалами она сумела воспитать тысячи патриотов-украинцев в лагере Зальцведель. Также «Вольное слово» эффективно исполняло связующую миссию между руководством лагерной украинской громады и её членами, которые временно выезжали из лагеря в составе рабочих команд. За сравнительно короткий период своего существования лагерная газета военнопленных украинцев в Зальцведеле трансформировалась в авторитетное украинское зарубежное издание, которое в условиях войны и дальнейших революционных потрясений в Германии несло слово поддержки военнопленным, вселяя в их души надежды на возврат домой, выковывая в них веру в державное самоутверждение Украины и доказывая солдатам необходимость вооруженной защиты Украины перед нападением большевицкой России.

Ключевые слова: газета, издание, военнопленные воины-украинцы, лагерь, Зальцведель, «Вольное слово», Германия.

Sribnyak I., Holosko S. «Submit to your friends particle of mental consolation and oblivion for their own trouble»: the Camp Newspaper of Ukrainian War Prisoners of «Vilne Slovo» (Salzwedel, Germany) in 1916-1917.

The article reproduces the history of the publication of the prison community of Ukrainian warriors-prisoners in Salzwedel “Vilne Slovo” (“Free Word”) in 1916-1917, which regularly informed the prisoners about events in the world and Ukraine, the situation on the fronts of the First World War, includes information on news of social and cultural life in the occupied Ukrainian lands. The newspaper succeeded in significantly influencing the formation of the national consciousness of the prisoners, with its materials, it managed to raise thousands of conscious Ukrainians in the camp of Salzwedel. Also, the “Vilne Slovo” successfully performed the mission of communication between the camp Ukrainian community and its members, who temporarily left the camp as part of the working teams. In the relatively short time of its existence, the prison magazine of captive Ukrainians in Salzwedel has become an authoritative Ukrainian foreign publication, which in the conditions of war and further revolutionary upheavals in Germany carried the word of support and solace for the prisoners, inspiring their hopes of returning home, proclaiming them a belief in the state self-affirmation of Ukraine and the need for its armed defense against the invasion of the Bolshevik Russia.

Keywords: newspaper, periodical, prisoners of warriors-Ukrainians, camp, Salzwedel, «Free Word», Germany.